

JOLANTA KASPEREK

STYLIZACJA JĘZYKOWA NA POLSZCZYNĘ ŻYDÓW W UTWORZE KAROLA MIARKI „MOSIEK SPEKULANT”

Stylizacja (wg *Słownika terminów literackich*) to jeden z głównych przejawów intertekstualności. Polega ona na celowym naśladowaniu w wypowiedzi realizującej dany styl niektórych istotnych właściwości stylu innego, wyraźnie rozpoznawalnego jako cudzy i zewnętrzny wobec wypowiedzi. Styl ten nazywany jest wzorcem stylizacyjnym. Takim wzorcem w utworach literackich mogą być różne inne style, np. style historyczne, style właściwe innym kręgom kulturowym czy językom etnicznym, style różnych warstw społecznych, style indywidualne pisarzy lub utworów. Jeden utwór może wykorzystywać jednocześnie kilka wzorców stylizacyjnych. Najbardziej zauważalnym zabiegiem stylizacyjnym jest stylizacja językowa, która może zachodzić na wszystkich płaszczyznach języka – składniowej, leksykalnej, brzmieniowej – i występować w całym utworze lub tylko w jego części (np. w wypowiedziach postaci)¹. Przykładem takiej stylizacji jest utwór Karola Miarki *Mosiek spekulant*, w którym żydowscy bohaterowie wplatają w swoje wypowiedzi jidyjskie wyrazy oraz popełniają wiele błędów gramatycznych, charakterystycznych dla polszczyzny tej grupy społecznej.

Postać Żyda w literaturze polskiej pojawiła się w XVI w. i wtedy najprawdopodobniej miały miejsce pierwsze próby stylizacji żydowskiej. Z wieków XVII i XVIII zachowało się kilka tekstów stylizowanych, wykorzystujących technikę stylizacji na poziomie słownictwa, fonetyki i składni. W XIX w. problematyka

¹ *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 2008, s.v. stylizacja.

żydowska stała się bardziej popularna, zwłaszcza w sztukach teatralnych. Pojawiały się wówczas utwory, w których Żydzi są głównymi bohaterami (np. *Żyd w beczce* Alojzego Żółkowskiego, *Żyd* Edwarda Lubowskiego, *Za nic żydowskie swaty* Feliksa Bobowskiego), oraz takie, w których są oni postaciami drugoplanowymi lub epizodycznymi (np. *Ksiądz Marek* Juliusza Słowackiego, *Chłopi arystokraci* Władysław L. Anczyca, *Wesele* Stanisława Wyspiańskiego). Stylizacja językowa w tych tekstach opiera się głównie na fonetyce i gramatyce.

Bohaterowie żydowscy pojawiają się także w prozie np. u Juliana Ursyna Niemcewicza, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Michała Bałuckiego, Mariana Gawalewicza, Bolesława Prusa, Gabrieli Zapolskiej. Stylizacja w tekstach prozatorskich ma różne usytuowanie. Niektórzy autorzy całkiem z niej rezygnowali (mimo żydowskich bohaterów), inni – wykorzystując możliwość załączenia przypisów i słowniczków – obficie nasycali tekst jidyjskimi leksemami i innymi elementami stylizacji².

Utworem, w który występuje bogata stylizacja językowa na polszczyznę Żydów, jest *Mosiek spekulant. Komedyjka w dwóch odsłonach* Karola Miarki (1825–1882). Autor, polski działacz społeczny na Górnym Śląsku, nauczyciel, publicysta, pisarz i drukarz, znany jest także jako prekursor amatorskiego ruchu teatralnego oraz popularyzator czytelnictwa polskich gazet i książek w swoim regionie. Do jego zasług należy również pobudzanie życia politycznego, kształtowanie uczuć patriotycznych wśród ludu oraz przeciwstawianie się germanizacji, za co był więziony i prześladowany. Pisarz prowadził także działalność społeczną, powołał liczne biblioteki ludowe, zakładał różne związki i stowarzyszenia, m.in. Katolickie Kasyno, amatorski teatr, dla którego napisał właśnie *Mośka spekulanta* (premiera: 16 stycznia 1869³).

Cała twórczość literacka Miarki to teksty wpisujące się w nurt literatury dla ludu. Prosta fabuła, nastawienie na akcję, stypizowani czarno-biali bohaterowie, atrakcyjne dla ludowego odbiorcy tematy (wątki sensacyjne, komedio-we, melodramatyczne), naiwność, kaznodziejski ton, wyjaśnianie sensu utworu – to wszystko miało służyć przekazaniu niewykształconemu czytelnikowi chrześcijańskich zasad życia i miłości do ojczyzny. Takie cechy charakteryzują także analizowany przeze mnie tekst, który przestrzega przed nieuczciwością w handlu i wśród Żydów oraz pokazuje, że za zło otrzyma się karę.

² M. Brzezina, *Polszczyzna Żydów*, Warszawa 1986, s. 147–163.

³ C. Mykita-Glensk, *Teatr polski na Śląsku w latach niewoli narodowej*, [w:] *Wszechnica Górnośląska. Oblicza literackie Śląska*, t. 6, red. J. Malicki, Katowice 1992, s. 128.

Fabula *Mośka spekulanta* koncentruje się wokół postaci tytułowej. Pierwszy akt pokazuje, jak Mosiek, Żyd handlujący końmi, wtajemnicza swojego syna Szlajme w tajniki zawodu handlarza i informuje go, iż najlepszym sposobem prowadzenia interesów jest oszustwo. Syn okazuje się pojętnym uczniem i wkrótce razem dokonują kolejnej nieuczciwej transakcji: sprzedają Oparzelskiemu starą szkapę, wmawiając mu, że to młody koń. Drugi akt rozgrywa się czternaście dni później. Mosiek obawia się, że gdy klient odkryje oszustwo, będzie chciał się zemścić. Bohaterowie spotykają się przypadkiem w oberży. Polak planuje podstęp, by ukarać Żyda, dlatego informuje go, że jest zadowolony ze zwierzęcia. Mosiek postanawia jednak odzyskać konia. Mężczyźni zawierają więc umowę: Oparzelski odda konia za darmo, jeżeli najpierw wymierzy Mośkowi 10 razów. Koniarz otrzymuje jednak tylko 9 uderzeń. Umowa nie została wypełniona, więc Żyd nie może odzyskać konia – w ten sposób zostaje ukarany za swoje oszustwo. W złości Mosiek postanawia się na kims zemścić i jego gniew pada na Szlajme.

Żydzi na Górnym Śląsku byli obecni od dawna. Najczęściej zajmowali się prowadzeniem karczmy lub działalnością handlową. Zgodnie z tym w utworach literackich najczęściej spotykamy Żydów karczmarzy i handlarzy. Bohaterowie komedii *Miarki* wpisują się ponadto w obowiązujący w XIX wieku stereotyp Żyda: człowieka chciwego, zakłamanego, skłonnego do oszustwa i dążącego do bogactwa za wszelką cenę.

W utworze wypowiedzi Żydów różnią się od wypowiedzi pozostałych bohaterów. *Miarka* zastosował stylizację językową na polszczyznę Żydów, czyli specyficzną odmianę polszczyzny, która wynikała z interferencji języka polskiego i jidysz⁴. W *Mośku spekulancie* stylizacja obejmuje płaszczyznę fonetyczną, fleksyjną, składniową i leksykalno-semantyczną⁵. Żydzi w rozmowach między sobą używają wielu jidyjskich wtrętów, podczas rozmowy z Polakami ich język jest tylko trochę zniekształcony pod względem gramatycznym.

⁴ Jidysz to język z rodziny germańskiej, wytworzony przez Żydów aszkenazyjskich (pochodzących ze średniowiecznych terenów niemieckojęzycznych) około 1000 r. Jego podstawą jest Hochdeutsch, czyli dialekty wysokoniemieckie: bawarsko-alemańskie i reńsko-frankońskie, zawiera on jednak wiele wpływów hebrajskich, zwłaszcza w słownictwie religijno-obrzędowym, i zapisywany jest alfabetem hebrajskim. Wraz z emigracją Żydów z Niemiec na wschód w XIV i XV w. jidysz podzielił się na zachodni, który dziś zanika, i wschodni, który wzbogacił się o wpływy słowiańskie i stanowi podstawę współczesnego języka standardowego. Zob. M. Brzezina, dz. cyt., s. 15–25; M. Sitarz, *Jidysz. Podręcznik nauki języka dla początkujących*, Kraków 1995, s. 9–10.

⁵ Cechy stylizacji na polszczyznę Żydów opracowałam w oparciu o: M. Brzezina, dz. cyt.

Chciałabym omówić kolejne zabiegi stylizacyjne zastosowane przez Miarkę. Fonetyczna deformacja polszczyzny opiera się głównie na zastępowaniu głoski *ł* [ɫ] przez *l*. Wynikało to z trudności, jakie mieli Żydzi w rozróżnianiu obu głosek. Ten zabieg stylistyczny Miarka zastosował w około połowie wyrazów zawierających głoskę *ł* i występujących w wypowiedzi Żydów z np. *sluchaj, głupi, chłopcy, słowa, glód, osłodzi*. Inne fonetyczne zabiegi stylizacyjne autor zastosował w niewielkim stopniu. Tylko na początku utworu spotykamy formy: *szwinia, ślachetniejszego, ślachetny, ślachetne* – była to próba oddania mieszania szeregów spółgłosek dźwiękowych [š, ž, č, ž] ze środkowojęzykowymi [š, ž, č, ž] (zjawisko to zachodziło, ponieważ w jidysz nie występują spółgłoski środkowojęzykowe, są za to półpalatalne, [s', z', c'] i dźwiękowe spalatalizowane [š', ž', č', ž']). W wyrazie *piskiniesz* pojawia się z kolei nadwyżka samogłoskowa – jest to jedyny taki przypadek w tekście. Pojedynczym zabiegiem stylizacyjnym jest także użycie *i* zamiast *o* w wyrazie *kimpania*.

Na płaszczyźnie fleksyjnej języka stylizacja dotyczy głównie deklinacji rzeczownika i wyraża się zakłóceniami w użyciu końcówek równoległych. Żydzi Miarki stosują końcówkę *-ów* typową dla D. lm. rzeczowników męskich twar-dotematowych i niektórych miękkotematowych, w których obowiązuje końcówka *-y*, np.: *kupil [...] sta tysięcy owce, pomoże do pieniędzy, dasz z twoich pieniędzy*. Końcówka ta pojawia się także w wyrazach *książęciów* (*więcej wart jak sto książęciów*) i *pieczęciów* (*więcej jak tysiąc pieczęciów*) zamiast końcówki zero w wyrazie *książę* (*książąt|ø*) i końcówki *-i* w wyrazie *pieczęć* (*pieczęć|i*). Przykłady te ilustrują również zjawisko przesunięcia między paradygmatami: *książę* z rodzaju nijakiego do męskiego i *pieczęć* z żeńskiego do męskiego. W tekście dramatu pojawia się także hybryda fleksyjna składająca się z polskiego tematu i jidyjskiej końcówki pluralnej *-es*: *za-bes mit den skorupes* (zwrot jest określeniem ostryg). W przypadku zaimków pojawiają się formy dłuższe zamiast krótszych lub używany jest niewłaściwy zaimek, np. *mnie* zamiast *mi*: *mnie należy połówka zarobku, tobie* zamiast *ci*: *dam ja tobie, twój* zamiast *swój*: *otwórz oczy twoje*. Kolejnym przejawem stylizacji są zakłócenia wynikłe z niedostatecznego odróżniania opozycji żywotność – nieżywotność wśród zaimków, np.: *uzna cię za coś wyższego, jestem coś ślachetny* (*coś* zamiast *ktoś*). W stosunku do czasowników Miarka zastosowała zabiegi stylizacyjne w niewielkim stopniu. Zwrot *ja nie pomagał* obrazuje użycie zaimka osobowego jako jedynego wykładnika osoby czasownika,

ponieważ opuszczono końcówkę osobową czasu przeszłego. W wypowiedzi *mnie należy połówka zarobku* brakuje zaimka zwrotnego *się*.

Kolejne zabiegi służące stylizacji miały miejsce na poziomie składni. Tekst zawiera kilka zakłóceń związku zgody w zakresie rodzaju, np.: *kwaśny mleko, wczoraj był słońce*. Następne zaburzenia dotyczą związku rzędu. Tekst zawiera liczne przykłady użycia mianownika zamiast przypadków zależnych (unieruchomienie fleksyjne), np.:

1. dopełnienie w M. zamiast w B.: *spotkasz chłopski syn, jak ujrzą śliczny pan, miał ten koń, dostanę koń za darmo, muszę wygrać koń, ujrzałem młody purec, widzieć u siebie tak sławny pan, Szlajme wywiedzie koń, proszę Jaśnie Oświeconego Księżę, dam ja tobie wielmożnego dziedzica;*
2. dopełnienie w M. zamiast w D.: *nie złamię słowo, nie sprzedam mój koń, nie da koń;*
3. dopełnienie w M. zamiast w N.: *ja się brzydzę tak podły handel;*
4. dopełnienie w M. zamiast w C.: *prosty chłopcy bym nie przedał, się [...] przypatrywał moimu koń, usłużyć tak wysoki pan, takiemu wysokiemu pan to puszcze;*
5. M. zamiast D. w funkcji dopełnienia bliższego zdeterminowanego przydawką liczebną: *zrób dziesięć uklony, abym mu wrócił sto dukaty, dam Markierowi pół złoty;*
6. forma orzeczenia imiennego z orzecznikiem w M. zamiast w N.: *pan jest znawca, dawniej był łajdak i galgan, jestem taki człowiek.*

W wyrażeniach przyimkowych spotykamy stosowanie rzeczownika w formie mianownika zamiast przypadków zależnych⁶, np.:

1. rzeczownik w M. zamiast w B.: *idź po koń, za koń arabski zapłacił, daliśmy za koń;*
2. rzeczownik w M. zamiast w N.: *chodzi z goły kark, mieć litość nad ubogi ojciec, pobieże za moi syn, ze same chłopcy będę robił, nie postaw go na słońce, co po jego słowo honoru;*
3. rzeczownik w M. zamiast w Mc.: *cały świat mówi o jego cnoty.*

⁶ Zob. M. Siuciak, *Stylizacja wypowiedzi żydowskich w sztukach najpopularniejszych śląskich dramatopisarzy z drugiej połowy XIX wieku*, [w:] *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Kowalska, Katowice 1994, s. 128.

Ostatnim zastosowanym na płaszczyźnie składni zabiegiem stylizacyjnym jest używanie wskaźnika *co* w wielu funkcjach składniowych, najczęściej zamiast zaimka względnego *który*, np.: *dostałem z Paryża chusteczki, co kupili ode mnie wszyscy panicze; to okropny koń, co ma spórną głowę*.

Stylizacja na poziomie słownictwa jest u Miarki bardzo bogata, zastosował on nie tylko pojedyncze leksemy w języku jidysz, ale i całe zwroty i zdania. Wiele z nich zostało przez autora zniekształconych. Miarka prawdopodobnie nie znał jidysz, a użyte wyrażenia zaczerpnął z usłyszanych rozmów Żydów⁷. Wyrazy i zwroty żydowskie zapisane w niepoprawnej formie to⁸:

1. *tateleben* ‘ojciec’ – utworzone od wyrazów *tate*, *tatele* ‘ojciec’;
2. *rebach* ‘zysk’ – z jidyskiego *rewach*, występuje także w niemieckich dialektach w innych formach (np. *Reibach*, *Reifes*, *rejvech*, *Rebach*);
3. *bohajmer* ‘głupek, dureń; człowiek ociężały, powolny’ – wyraz przekształcony z *behejme*,
4. *sol der diner rajnszlagen* ‘powinien piorun uderzyć, wbić’ i *der diner sol dir szlagen do głowy* ‘piorun powinien ci uderzyć, wbić do głowy’ – pojawiają się tu dwa zniekształcone wyrazy: *diner* zamiast *doner* ‘piorun’ i *szlagen* zamiast *szlugen* ‘wbić, uderzyć’;
5. *meszboche* ‘rodzina’ – wyraz jest zniekształconą formą od *miszpoche*,
6. *hater gekaniszt* (w pdr zapisane *gekaniecht*) najprawdopodobniej ‘czy on nie poznał, nie rozpoznał?’ od zwrotu *hater gekannt niszt*,
7. *makes mi ajnes* najprawdopodobniej ‘przechrzto mi jedna’ (występuje tu także błędne użycie zaimka *mi* zamiast *ty*) – *makes* od jid. *meches*, *mekes* ‘Żyd przechrzczony, przechrzta’, *ajnes* (w pdr *enes*) od *ajns* ‘jeden’.

Pozostałe jidyskie leksemy i zwroty, użyte przez Miarkę w poprawnej formie, to:

- ♦ *szacher* – ‘handel, oszustwo w interesach’;
- ♦ *geszeft* – ‘sklep, interes (głównie nieuczciwy)’;
- ♦ *purec* – ‘człowiek bogaty, pan, szlachcic’;
- ♦ *haste gesejen* – ‘widziałeś?’;
- ♦ *naches* – ‘radość’;

⁷ Zob. tamże, s. 133.

⁸ Przy ustalaniu znaczeń wszystkich jidyskich leksemów korzystałam z: M. Brzezina, dz. cyt., M. Sitarz, dz. cyt., M. Siuciak, dz. cyt.

- ◇ *grojs* – ‘wielki’ (np. w zwrocie *grojs naches fir insere meszboche* ‘wielka radość dla naszej rodziny’);
- ◇ *herajn* – ‘proszę wejść!’;
- ◇ *gaj* – ‘idź!’;
- ◇ *fersztajste hohajmer* – ‘rozumiesz mądrało?’;
- ◇ *git* – ‘dobrze’;
- ◇ *ni* – partykuła nawiązująca;
- ◇ *aj waj* – wykrzyknik wyrażający podziw, obawę, zdumienie itp.;
- ◇ *kim ci gajn* – ‘chodź tu!’;
- ◇ *goj* – ‘nie-Żyd, cudzoziemiec, wróg, cymbał; także określenie używane przez Żydów wobec chrześcijan’;
- ◇ *hater berapt* – ‘czy on zabulił, zapłacił?’;
- ◇ *ases ponem* – ‘człowiek zuchwały, o złej twarzy’;
- ◇ *ganc* – ‘całkiem’;
- ◇ *jach ken niszt mer aushalten* – ‘nie mogę więcej wytrzymać’;
- ◇ *ganef* – ‘złodziej’;
- ◇ *lekajcher* – ‘złodziej’;
- ◇ *bitre gewire* – ‘gorzkie lanie’;
- ◇ *szabes* – ‘żydowskie cotygodniowe święto, zaczynające się w wieczór piątkowy, kończące w sobotni’, popularniejsza forma: *szabas*;
- ◇ *jofe nekajfe* – ‘piękna dziewczyna’.

Zwroty: *as sol grin grojs waksen fir dajner tir* ‘wielkie zielone powinno rosnąć przed twoimi drzwiami’ i *grin gras sol waksen fir dajner tir* ‘zielona trawa powinna rosnąć przed twoimi drzwiami’ są przykładem typowej żydowskiej agresji słownej: chociaż są przekleństwami, wywołują też śmiech⁹.

Przy tak dużym nasyceniu tekstu żydowskimi wtrętami pojawia się pytanie o zrozumiałość utworu, zwłaszcza, że był on przeznaczony do wystawienia na scenie i nie mógł być opatrzone słowniczkiem czy przypisami. Mirosława Siuciak przypuszcza, że w XIX w. na Górnym Śląsku kontakty polsko-żydowskie były na tyle intensywne, że zrozumienie jidysz nie stanowiło problemu, zwłaszcza, że język ten powstał w oparciu o język niemiecki¹⁰, a wielu Ślązaków było wtedy dwujęzycznymi.

⁹ O żydowskim humorze zob. M. Sitarz, dz. cyt., s. 81–82.

¹⁰ Jidysz przejął z niemieckiego 70–75% słownictwa, cały system fleksyjny (z drobnymi zmianami) i dużą część składni, zob. M. Sitarz, dz. cyt., s. 31–32.

Stylizacja zastosowana przez Miarkę ma charakter ludyczny ze względu na duże nagromadzenie odstępstw od normy językowej. Użyte przez autora zabiegi stylizacyjne nie są zjawiskiem odosobnionym w literaturze polskiej tego okresu i realizują wytworzony w ciągu wieków stereotyp stylizacji żydowskiej¹¹.

Bibliografia

- Brzezina M., *Polszczyzna Żydów*, Warszawa 1986.
 Mykita-Glensk C., *Teatr polski na Śląsku w latach niewoli narodowej* [w:] *Wszechnica Górnośląska. Oblicza literackie Śląska*, t. 6, red. J. Malicki, Katowice 1992.
 Sitarz M., *Jidysz. Podręcznik nauki języka dla początkujących*, Kraków 1995.
 Siuciak M., *Stylizacja wypowiedzi żydowskich w sztukach najpopularniejszych śląskich dramatopisarzy z drugiej połowy XIX wieku*, [w:] *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Kowalska, Katowice 1994, s. 128.
 J. Sławiński red., *Słownik terminów literackich*, Wrocław 2008, s.v. stylizacja.

Summary

The lingual stylization on Polish of Jews in the composition of Karol Miarka "Mosiek spekulant"

In the article one showed the lingual stylization on Polish of Jews in the composition *Mosiek spekulant. Komedyjka w dwóch odsłonach* of Karol Miarka (1825–1882) (the premiere in the amateurish theatre: 16 January 1869). This stylization gets out of the interference of Polish and Yiddish. In *Mosiek spekulant* it includes the phonetic plane, e.g. the substitution of the speech sound *l* [ɫ] through *l*, e.g. *sluchaj, chlopy*, inflected, e.g. the use of the ending *-ów* instead of *-y*, e.g.: *pomoże do pieniędzyów*, syntactic: the disturbance of the relationship of the agreement within the range the kind, e.g.: *kwaśny mleko* and regimen: numerous examples the use of the complement in nominative (M.) instead of in accusative (B.): *spotkasz chłopski syn*, complements {executions} in M. instead of in genitive (D): *nie złamię słowo*. Very rich is the stylization on level vocabularies. Jewish words recorded in the incorrect form are e.g.: *tateleben* 'the father' (from words *tate, tatele* 'the father'), used in the correct form is e.g.: *szacher* 'the trade, the fraud on business'.

¹¹ O cechach stereotypu stylizacji na polszczyznę Żydów pisze M. Brzezina, dz. cyt., s. 522–523.